

ШЫҢҒЫСТАУ ӨңІРІНДЕГІ ЕРТЕ АЛАКӨЛДІК ЖАҢА ЕСКЕРТКІШ**Рысбергенов Мұса Ахатұлы**

rysbergenov.mussa@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, тарих факультетінің

3 курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Ү.Ұ.Үмітқалиұлы

Бүгінде отандық археологияда әлі де толығымен зерттелмеген территорияның бірі Шыңғыстау өлкесі болып отыр. Дегенмен де Шыңғыстаудың Орталық Қазақстандық тау-кен металлургия облысымен көрші жатқандығы, тіршілікке қажет табиғи ресурстардың жеткілікті болуы, дәстүрлі түрде малшылыққа жайлы келуі – өңірдің көне заманнан бері игерілуі тиіс деген ойға нұсқайды. Және де бұл ойлардың растығын осы жұмысқа арқау болып отырған Қаракемер қорымының материалдары көрсетуде. Алда сөз болатын Қаракемер қорымындағы №1 қорған б.з.д. XIX–XVIII ғ. мерзімделіп, Сарыарқадағы ерте алакөл кезеңінің нұртайлық ескерткіштерімен байланыстырылып отыр.

2021 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Қараауыл ауылынан батысқа қарай 34 км қашықтықта орналасқан Қаракемер жайлауында «Шыңғыстау археологиялық экспедициясы» қазба жұмыстарын жүргізді. Қаракемер жайлауын таулы өлкенің қойнауындағы кең жазық алқап деп сипаттауға болады. Қорым орналасқан жер теңіз деңгейінен 900 м биіктікте жатыр.

Экспедицияның жұмысы Қаракемер қорымындағы қола дәуірінің ескерткіштерін қамтыды. Қола дәуірінің саны жетеу болып табылатын шағын ескерткіштер тобы Барлыбай өзенінің оң жақ жағасы, өзен арнасынан 100 м жерде, өзеннің жайылма үсті терассасында жатыр. Олар С-О бағытта 150 м тізбекте, бір-бірлерінен әртүрлі арақашықтықта орналасқан.

Бұл жұмысқа арқау болып отырған ескерткіш №1 қорған болып табылады (1-сур.). Ескерткіш тастан жасалған қоршаудан, ғұрыптық орыннан және қоршаудың ортасында орналасқан тас жәшіктен тұрады. Қоршау қырымен нығыздалып қойылған, тіктөртбұрышты келген сұр түсті құмтас тақтатастардан тұрғызылған. Пішімі шеңбер болып келген, диаметрі – 7 м (2-сур.).

Қорғанның шым қабатының қалыңдығы 0,08 м жетіп, жусан, көде, бетеге секілді өсімдіктерден тұрды. Шым қабатынан кейін 0,17 м болатын сары сұр түсті сазды топырақ қабаты алынды. Шым қабатынан материкке дейін қазылған аумақтың тереңдігі 0,25 м құрады.

Қоршаудың ішінде, солтүстік-шығыс бөлігінде, қоршау тастарынан 0,18 м арақашықтықта пішімі сопақша келген, тастан жасалған ғұрыптық орын болды. Өлшемдері: ұзындығы – 0,95 м, ені – 0,62 м, тереңдігі – 0,35 м.

Ғұрыптық орынның ішінен қыш ыдыс табылды. Қыш ыдыстың көлемі шағын, горшок тәрізді, ашық формалы қарапайым ыдыс болып табылады. Түбі тегіс, бүйірінің дөңестігі осал, иығы жоқ, мойны өте әлсіз болып келген. Ернеуі қалың (10 мм), тегіс, сәл сыртқа жантайған. Қыш ыдыстың орнаменті бүйірінің жоғарғы тұсы (топтастырылған үш горизонтальді зиг-заг) мен мойны тұсында (топтастырылған үш горизонтальді сызық) салынған.

Қоршаудың ішінде, тас жәшіктің солтүстік (ұзын) қабырғасынан 0,50 м жерде құрбандыққа шалынған жылқының қабырғалары, жілік сүйектері мен тістері табылды (1-сур.).

Тас жәшік материк деңгейінен (0,25 м) тағы да 0,05 м тереңдікке ұзындығы 2,75 м, ені 1,15 м қазба салынғанда анықталды. Тас жәшік Б-Ш бағыт бойынша қойылған, өлшемдері келесідей: ұзындығы – 2,10 м, ені – 1,15 м, тереңдігі – 1 м. Жәшік бетінен 0,20 м тереңдікте қолданысы белгісіз қола бұйым анықталды. Жәшіктің батыс басында, 0,40 м тереңдікте жылқының омыртқа сүйектері мен бөктеріншегі, 0,60 м тереңдікте жылқының аяқ сүйектері табылды (3-сур.).

Тас жәшіктің ішінде екі адам жерленген: ер адам және әйел адам. Адам сүйектері әртүрлі тереңдікте, шашыраңқы түрде табылды. Дегенмен де жерленген адамдардың бастары

батысқа бағытталғандығы, әрі ер адам сол жақта, әйел адам оң жақта жатқандығы туралы болжам айтуға жанама нұсқаулау бар. Оларға адамдардың бас сүйектері жәшіктің батыс жағында, ал аяқ сүйектері керісінше, жәшіктің шығыс тұсында анықталғанын, ер адамға тиесілі бұйымдардың жәшіктің сол жағында, ал әйел адамға тиесілі бұйымдар, сәйкесінше, оң жағында табылғанын жатқызуға болады.

Әйел адам жатқан тұста, 0,70-0,80 м тереңдікте биконусты қола майда моншақтар (бас және аяқ жақтан), ақ түсті паста моншақтар (бас жақтан), қола сымды майыстыру арқылы жасалған жүзік (бас жағынан) табылды.

Ер адам жатқан тұстың аяқ жағында, жәшіктің оңтүстік қабырғасы бойында, 0,90 м тереңдікте алты қола жебе – 1 сапты және 5 төлкелі, әрі 1 ретушталған тас жебе шықты (4-сур.). Олар ұштарымен шығысқа қарай қатар-қатар қойылған күйде анықталды.

Қаракемерлік №1 қорғаннан табылған жебе ұштарына талдау жасар болсақ, ондағы сапты жебе ұшының сабы қысқа әрі трапециялы, керткіс болып келген, қанаты созыңқы және үшбұрышқа келтірілген, қос жақты нервюрасы бар (ұшы мен сабында жоқ). И.В. Мерц мұндай жебе ұштарында ұшы мен сабына жалғаспайтын нервюраның пайда болуы, қанатының созыңқы келуі, керткістердің кішіреюі немесе толық жоғалуы секілді үдерістер ХІХ–ХVІІІ ғ. тән екенін атап өтіп, «батыстық стереотипті» көрсететінін айтады [Мерц 2017; 180]. Мұндай дөңгелек әрі ромб тәрізді нервюрасы бар сапты жебе ұштары Синташта ІІ [Генинг ж.б. 1992; сур. 185, 1-5, сур. 186, 1-6], дөңгелек нервюрасы бар сапты жебе ұштары сынташтылық Қалыбай 3 қорғанынан [Логвин 2019; сур. 165, 3-5] табылғанын айта кету керек.

Төлкелі жебе ұшына келер болсақ, Қаракемерлік төлкелі жебе ұшы қос қалақшалы, қанаты созыңқы әрі тар, ланцентті формалы, дөңгелек нервюрасы бар, төлкесі жасырын. Неврюра қос жақты, ұшына қарай қатайтқыш қыр кеңірек келеді. Оқтың ағашы төлкелі жебенің ұшына дейін кигізіледі. Жебенің ұшында жүзі жоқ, оның өткір бөлігі үшбұрышқа келтірілген түрінде қатайтқыш қырға қосылады.

Қаракемерлік төлкелі жебе ұшына жобасы бойынша жақын балама Шет І [Кадырбаев, Курманкулов 1992; сур. 59, 1-6], Бозенген [Ткачёв 2002; сур. 94, 1-2, 4-5] және Қызылтау [Кукушкин, Дмитриев, Кукушкин 2019; сур. 3, 1] қорымдарында кездеседі. Аталған қорымдардан табылған жасырын төлкесі, қос жақты дөңгелек нервюрасы бар жебе ұштары Еуразияның дала аймағында табылған ірі жебелердің қатарына жатады, және б.з.д. ІІ мыңжылдықтың бірінші жартысына жатқызылады [Евдокимов ж.б. 2002; 93]. Дегенмен де қаракемерлік төлкелі жебелердің ерекшелігі олардың қатайтқыш қырының ұшына қарай кеңейіп келуінде, және жалпы сұлбасының орталық үлгілерге қарағанда созыңқы еместігінде.

Тас жебеге көшер болсақ, ол шақпақ тастан жасалған, тегіс негізді, үшбұрышқа келтірілген қанаты бар, қос жағынан ретушталған. Мұндай тас жебелер сынташтылық әрі ерте алакөлдік (петровтық) ескерткіштерде кеңінен таралған. Кейбір ескерткіштер бойынша атап өтетін болсақ, олар: Оңтүстік Орал өңіріндегі Синташта, Синташта І қорымдары [Генинг ж.б. 1992; сур. 51, 1-4, сур. 161, 1-3, 6-8]; Устье І қонысы [Алаева ж.б. 2013; сур. 5.2, 1-10]; Кулевчи ІІІ қонысы [Виноградов 1982; 98] және т.б.; Торғай үстірті бойынша Бестамақ қорымы [Логвин 2019; сур. 31, 1-3, 5, 7, 12, сур. 53, 1, 4-12, 15, 22, сур. 64, 8-10, 16-22], Қалыбай 3 қорғаны [Логвин 2019; сур. 157, 2, 7, 8, 11, сур. 167, 1-5].

Бұл жайында Г.Б. Зданович келесідей қортынды айтады: «В памятниках петровской культуры часто встречаются каменные наконечники стрел треугольной формы с усеченным основанием и реже черешковые сейменского типа. Это единственные предметы из кремнистых пород, которые, появившись в эпоху неолита, получили широкое распространение в петровских комплексах. Каменные наконечники в урало-казахстанских степях исчезли с исчезновением петровских поселений и могильников» [Зданович 1988; 138].

Осылайша, №1 қорғандағы тас жебе нұртайлық ескерткіштегі петровтық дәстүрдің бір нақышы ретінде көрініс беріп отырғанын айта аламыз.

Тұтастай жебе ұштары бойынша мерзімдеуге қортынды айтар болсақ, қаракемерлік сапты жебенің мерзімін анықтауда мұндай жебе ұшына тән құрылымдық үдерістер б.з.д. ХІХ ғ. бастау алатынына сүйену орынды. Ал төлкелі жебенің б.з.д. ІІ мың. бірінші ширегінде пайда

болған Еуразия даласындағы архаикалық массивті төлкелі жебе ұшының өкілі екенін ескере келе, б.з.д. XIX ғ. 2 ширегі–XVIII ғ. жататын Қызылтау қорымының мерзімдемесін назарға ала отыра, төлкелі жебелердің мерзімдемесі де б.з.д. XIX–XVIII ғ. сәйкес келеді деп айтуға болады. Негізінен петровтық ескерткіштерде кездесетін тас жебе ұшының Шыңғыстау өлкесінен табылуы мәдени өзгерістер жайлы қандайда бір нақты ой тізуге әлі жеткілікті негіз бола алмайды. Сондықтан №1 қорғанда табылып отырған барлық жебе ұштары бойынша қаракемерлік ескерткішті б.з.д. XIX–XVIII ғ. мерзімдеуге әбден болады деп санаймын.

Жерлеу дәстүрін талдауға көшетін болсақ, Қазақстанның қола дәуірінде жылқы малын ғұрыптық мақсатта құрбандыққа шалып жерлеу дәстүрі ерте алакөлдік кезеңге тән болып келеді. «Ерте алакөл» деп айтылып отырған кезеңге б.з.д. XVII ғ. бастау алатын алакөл мәдениетінің классикалық нұсқасына дейінгі ескерткіштер жатады. Бұл ескерткіштер тұңғыш рет Петропавлдық Есіл бойында зерттеліп, Г.Б. Здановичпен 1975 ж. «петров мәдениеті» атауымен ғылыми айналымға енгізілген болатын. Ерте алакөлдік ескерткіштердің таралу ареалы А.А. Ткачевтің ізденістері нәтижесінде Орталық Қазақстанға дейін кеңейіп, 1999 ж. «нұртайлық мәдениет» атауы берілді.

Қаракемерлік ескерткіш Бозенген мен Нұртай секілді көрнекі нұртайлық ескерткіштермен байланыстырылып отыр. Себебі бұл қорымдардағы келесідей жерлеу дәстүрі қаракемерлік ескерткіштен байқалып отыр:

- бүйірімен нығыздалып тұрғызылған тақтатасты қоршау;
- құрбандыққа шалынған жылқы сүйектерінің болуы;
- қорғанның ортасында батыс секторға қаратылып тұрғызылған тас жәшік пен сәйкесінше бастары батысқа қаратылып жерленген адамдар;
- нұртайлық ескерткіштердегі төлкелі жебелердің үлгілері табылуы.

Дегенмен де, нұртайлық ескерткіштер бөлек мәдениет дәрежесінде емес, ерте алакөлдік ескерткіштердің Орталық Қазақстан мен Шыңғыстау өлкесіндегі нұсқасы, яғни Сарыарқадағы петровтық ескерткіштердің түрленуінен пайда болған ерте алакөлдік ескерткіштер ретінде қарастырылып отыр.

Менің ойымша, соңғы қола дәуірінің басында үлкен территорияны қамтыған, ұқсас табиғи-географиялық ортада бір шаруашылық түрін ұстанған Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан өңірлеріндегі ерте алакөлдік қауым бір мәдени кеңістікті қалыптастырғанға ұқсайды. Оның үстіне осы өңірлерде өмір сүрген ерте алакөлдік тұрғындардың алакөлдік малшылар мәдени-тарихи қауымының іргесі болуы – ерте алакөлдіктердің өздері ортақ шығу тегі бар туыс тайпалар болуымен қатар бір мәдени импульстің ықпалы негізінде салыстырмалы түрде біртұтас мәдени кеңістікті қалыптастырған қауымдар болуында да деп ойлаймын.

Мұндай көзқарасымға заттай деректер негізінде зерттелетін археологиялық ескерткіштерді заттың ізін «қазбалауға» салынып бөлшектей бермеген дұрыс деген ойым негіз болып отыр. Сондықтан мен жергілікті ерекшеліктері бар ерте алакөлдік ескерткіштерді талдаған уақытта оларды қалдырған тұрғындар мен олардың мәдениетін тұтастырудан туындағанды жөн деп санаймын. Себебі археологияның жазба деректер болмаған жағдайдағы осал тұсы – тарихтағы адами фактор мен этникалық картинаны, этникалық қарым-қатынас модельдерін толық әрі сенімді түрде қалпына келтіре алмауында. Сол себепті ауқымды миграциялар орын алған, материалдық мәдениетінде түрөзгерістер мен кейбір өзара айырмашылықтар болып отырған ерте алакөлдік кезеңнің мәдениетін жалпы біртұтастықтың шеңберінде жетіліп отырған деген ойдың тұрғысынан қарастыру – ең байсалды ұстаным болар еді деп санаймын.

Осы тұрғыда қаракемерлік ескерткішті қалдырған тұрғындар Орталық Қазақстандық тау-кен металлургия облысын игере бастаған нұртайлықтармен етене-жақын болған деп ойлаймын. Орталық Қазақстандағы ерте алакөлдік ескерткіштердің пайда болу мәселесіне келер болсақ, И.А. Кукушкин Орталық Қазақстан үшін энеолиттік немесе ерте қолалық ретінде белгілі ерте алакөлдік мәдениеттің іргесі болған деген мықты мәдени қабаттың анықталмағанын айтып отыр. Сондықтан ерте алакөлдік мәдени стереотиптер қалыптасу

ошағынан толық әрі бір сәтте көшіп келгендігі, осыған орай жергілікті негізде конвергентті даму нұсқасы туралы айтудың мүмкін еместігі жайында ой қортуда [Кукушкин, Дмитриев, Кукушкин 2019; 109-110].

И.А. Кукушкин сонымен қатар Орталық Қазақстандағы алакөл мәдениетін келесідей жүйелеуді ұсынуда:

1. Ерте кезең – б.з.д. XIX–XVII ғ. 1 жарт.
 - петровтық саты(б.з.д. XIX–XVIII ғ.);
 - нұртайлық саты(б.з.д. XVIII–XVII ғ. 1 жарт.);
2. Классикалық кезең – б.з.д. XVII 2 жарт. – XVI ғ.

Бұл концепцияның негізгі мәні келесідей болып табылады: ерте алакөл кезеңінің петровтық сатысында аталған ескерткіштерді қалыптастырған тұрғындар Орталық Қазақстанға келіп қоныстанды. Бұл үрдіс өңірдегі петровтық дәстүрлердің қысқа мерзімді тарихын көрсетіп, уақыт өте келе нұртайлық сатыда орын алған өзгерістерге жол береді (Кукушкин, Дмитриев 2020, 96 б.)

И.А. Кукушкин нұртайлық сатының ескерткіштеріне Бозенген, Нұртай, Танабай, Табылды, Аяпберген қорымдарын жатқызып, ерте алакөлдік кезеңнің кейінгі сатысында оның ерте сатысына (петровтық) тән белгілердің жоғалуы орын алады деп тұжырымдайды. Бұл үдерістің келесідей көріністерін атап өтеді: шақпақ тастардан жасалған жебе ұштары жоғалады; топырақ қабірлер толығымен жойылып, тас жәшіктер кең таралады; керамикалық кешенде кішірею үдерісі бар қырлы пішінді ыдыстармен қатар, қорымдардың керамикалық коллекцияларында төмен иықты (кертпеш) ыдыстар басым бола бастайды; күймелік жылқылардың жерленуі сирейді, тек қана орталық қорғанда жүргізіледі; тұтастай алғанда бұл кезең күймешілік институтының тозуын және классикалық алакөл кезеңіне біртіндеп көшуді білдіреді [Кукушкин, Дмитриев, Макен 2019; 130].

Қаракемерлік ескерткіштерде алдағы уақытта анықталуы ықтимал петровтық дәстүрлердің жекелеген нақыштарының болуы – өңірдегі трансформациялық үрдістерді көрсетуі әбден мүмкін.

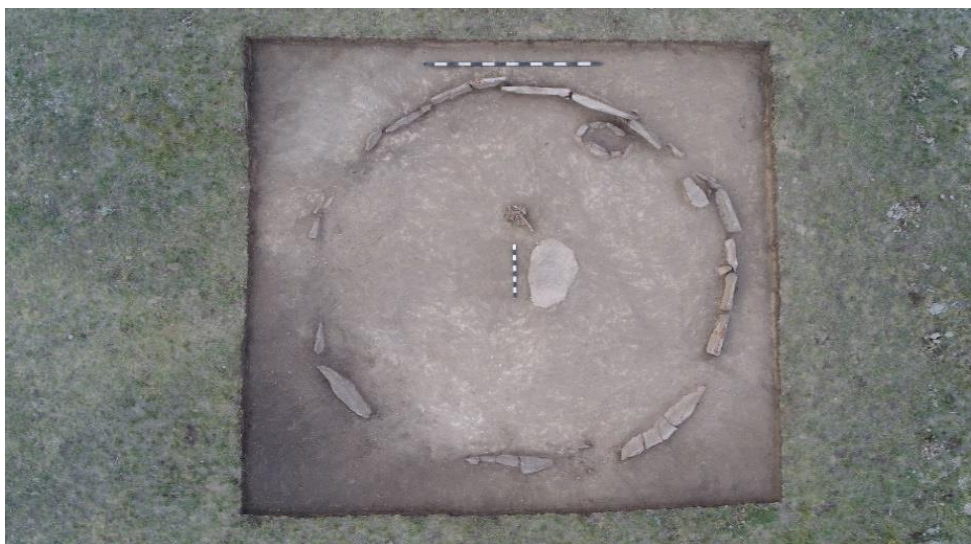
Осылайша, қаракемерлік ескерткіш ерте алакөлдік тұрғындардың Шыңғыстау өлкесіне дейін қоныстанғаны жайлы хабар беріп отыр. Жерлеу дәстүрі мен табылған жебе ұштары негізінде жасалған салыстырмалы-тарихи әдіс бойынша ескерткіш б.з.д. XIX–XVIII ғ. мерзімделді. Сарыарқадағы ерте алакөлдіктердің ескерткіштерінде қандайда бір жергілікті тұрғындардың елеулі ықпалы әзірше анықталмағандықтан, бұл өңірге ерте алакөлдік дәстүрлер қалыптасқан күйінде келіп, қоғамның әлеуметтік-экономикалық динамикасымен байланысты ары қарай түрленгені жайлы айта аламыз.

Сонымен, болашақтағы зерттеулер бойынша қысқа тұжырым айта кетер болсақ, Шыңғыстау өлкесінің ерте алакөлдік кезеңін неғұрлым толық зерттеу үшін қорымдардан ғана алынған материалдар жеткіліксіз екенін атап өткіміз келіп отыр. Сол себепті алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстарының маңызды мақсаттарының бірі қоныстарды анықтап, қоныстар бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелерін қорымдардың материалдарымен салыстыру болып табылады.

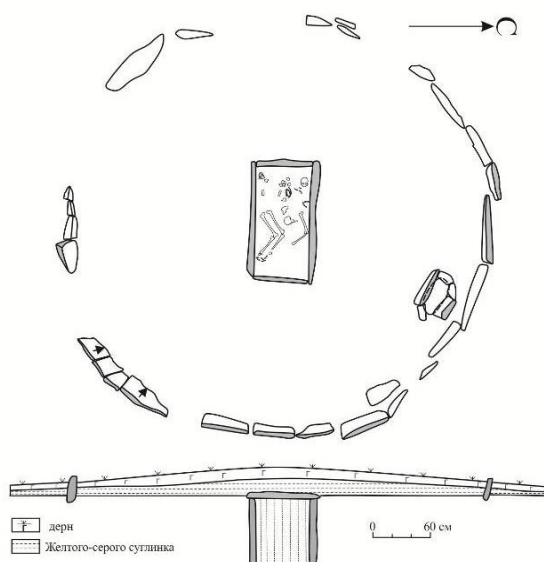
Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Мерц И.В. Культура населения Восточного Казахстана в эпоху ранней бронзы: диссертация... кандидата Исторических наук: 07.00.06 / ФГБОУ ВО Алтайский государственный университет, 2017. – 345 с.
2. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Ч. 1. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей / Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1992. – 407 с.
3. Логвин А.В. Синташтинско-петровские древности Тургайского прогиба: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.06 / Кемер. гос. ун-т. – Кемерово, 2019. – 429 с.
4. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алматы: Гылым, 1992. – 247 с.

5. Ткачёв А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы. – Тюмень: ТюмГНГУ, 2002. – Ч. 1. – 289 с.
6. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Материалы могильника Кызылтау как отражение срубного компонента в формировании раннеалакульских древностей Центрального Казахстана // Теория и практика археологических исследований. Т. 26, № 2. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2019. – 109-130 с.
7. Евдокимов В.В., Ткачев А.А., Ткачева Н.А. Могильник эпохи бронзы Бозенген памятник нуртайского типа // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – Тюмень: ИПОС СО РАН, 2002. – 84-95 с.
8. Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации) Свердловск: Изд-во Урал ун-та, 1988. 184 с.
9. Алаева И.П., Бачура О.П., Виноградов Н.Б. и др. Древнее Устье: укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье: коллект. моногр. / отв. ред. Н.Б. Виноградов; науч. ред. А.В. Епимахов. – Челябинск: Абрис, 2013. – 482 с.: илл.
10. Виноградов Н.Б. Кулевчи III – памятник петровского типа в Южном Зауралье // КСИА. – Вып. 169. – 1982. – с. 94-99.
11. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Алакульские захоронения могильника Сенкибай-2 // Маргулановские чтения – 2020. Т. 2. Материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.) / гл. ред. Байтанаев Б.А. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. – с. 84–98.
12. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Макен А.Б. Элитные курганы могильника Табылды (эпоха бронзы) // Маргулановские чтения – 2019. Материалы международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.) / гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Хабдулина М.К. – Нур-Султан, 2019. – 120-132 с.



1-сурет. №1 қорған



2-сурет. №1 қорғанның жоспары



3-сурет. Тас жәшіктің ішіндегі жылқы қаңқасының бөлшектері (сол жақта ракурс шығыс қабырғадан; оң жақта ракурс батыс қабырғадан)



4-сурет. Солдан оңға қарай: 1-4 – төлкелі жебе ұштары; 5 – сапты жебе ұшы; 6 – төлкелі жебе ұшы; 7 – тас жебе